

ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНЕ ЖИТТЯ ВОРОШИЛОВГРАДСЬКО- СТАЛІНСЬКОЇ ЄПАРХІЇ РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 40-Х РР. ХХ СТ.

Стаття присвячена діяльності Ворошиловградсько-Сталінської єпархії Російської Православної Церкви в другій половині 40-х рр. ХХ ст. Розглядані питання адміністративної, літургічної та місіонерської роботи, яка проводилась в єпархії.

Ключові слова: Донбас, Російська Православна Церква, Ворошиловградсько-Сталінська єпархія, адміністративна робота, літургія, місіонерство.

Статья посвящена деятельности Ворошиловградско-Сталинской епархии Русской Православной Церкви во второй половине 40-х гг. XX в. Рассмотрены вопросы административной, литургической и миссионерской работы, которая проводилась в епархии.

Ключевые слова: Донбасс, Русская Православная Церковь, Ворошиловградско-Сталинская епархия, административная работа, литургия, миссионерство.

The article is devoted to the activity of Voroshilovgradsko-Stalinskoy eparchy of Russian Orthodox Church in the second half of 1940's years. The problems of administrative, liturgical and mission work are shown.

Key words: Donbass, Russian Orthodox Church, Voroshilovgradsko-Stalinskaja eparchy, administrative work, liturgy, Missionary work.

Якісно новий етап державно-церковних взаємовідносин почався у вересні 1943 року. Уряд СРСР дозволив вибори Патріарха, відновлення церковної видавничої діяльності, духовну освіту, відкриття храмів. Були внесені відповідні зміни в законодавство. По суті, це може свідчити про відродження релігійного життя. Але що ж дійсно відбувалось на місцях? Як жили православні священнослужителі та прочани? Чи були поступки держави для Російської Православної Церкви (РПЦ) такими значимими на практиці, як здавалось на перший погляд? В умовах перегляду державно-церковних взаємовідносин у СРСР необхідно досліджувати регіональні особливості проведення релігійної політики. Особливо ця проблема актуальна для багатонаселеного Донбасу.

Питання церковнопарафіяльного життя окремих єпархій РПЦ історики почали досліджувати тільки на початку 90-х рр. ХХ ст., коли поширився інтерес щодо історії релігії, зокрема

Православної Церкви. Узагальнюючі праці з історії релігії радянських дослідників: Н.С. Гордієнка, Д.М. Калініна, П.К. Курочкіна, М.П. Новикова не містять ніякої інформації з цього приводу [1]. Більш детально функціонування та форми церковно-парафіяльної діяльності різних єпархій аналізують в дисертаційних дослідженнях деякі сучасні історики, а саме: І.О. Андрухін, Ж.В. Канталінська, В.І. Милусь, С.С. Яремчук [2].

Мета статті – проаналізувати церковно-парафіяльне життя Ворошиловградсько-Сталінської єпархії Російської Православної Церкви у др. пол. 40-х рр. ХХ ст. Виконання поставленої мети передбачає розв'язання наступних завдань: визначити головні напрямки роботи в єпархії, простежити адміністративно-господарські перетворення, розкрити проблеми проповідницько-літургічної діяльності, охарактеризувати просвітницько-місіонерську роботу.

Джерельну базу проблеми складають: документи і матеріали державних органів та установ за 1945-1950 рр., періодичні видання,

архівні матеріали Державного архіву Донецької області, Державного архіву Луганської області та Центрального державного архіву громадських об'єднань (м. Київ). Найбільш великою та змістовною групою джерел із цієї теми становлять акти законодавчих та виконавчих органів радянської держави: положення, накази, інструкції, інструктивні листи, довідки, рапорти. Саме з їх допомогою можна простежити життя Ворошиловградсько-Сталінської єпархії.

Кількість храмів та священнослужителів, які вижили на початок Великої Вітчизняної війни, була для такої країни, як СРСР зовсім мізерною. І тих, і інших залишалось на головній території приблизно 5 % від рівня 20-х років [3]. Ні займались місіонерством, ні передавати духовні знання, ні боротись за відкриття навчальних закладів у радянській державі, здавалось, було неможливо та ні для кого. В Україні – в Кіровоградській, Вінницькій, Миколаївській областях були закриті усі храми, по одному діяло в Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях [4]. Однак, не дивлячись майже на повний розгром організаційної структури Церкви, численні заборони, вона змогла вистояти, вижити як соціальний інститут і, де, здавалось, зовсім зникла церковна діяльність, вона відродилась після війни з новою силою. Одним із таких регіонів був Донбас – «колиска робітничого пролетаріату».

Діяльність єпархіального управління можна розглядати в деяких площинах: адміністративно-господарській, проповідницько-літургійній та просвітницько-місіонерській.

До складу Ворошиловградсько-Сталінської єпархії входило дві області УРСР – Ворошиловградська та Сталінська. Постійне знаходження кафедри єпископа було у м. Ворошиловграді. З церковно-адміністративного погляду єпархія була розподілена на 21 благочиння, з яких 13 знаходились в Сталінській області, а 8 – у Ворошиловградській. За даними архівних установ Луганської та Донецької областей на 1945 рік у Ворошиловградській області було зареєстровано 127 релігійних громад, а в Сталінській – 231 [5].

Главою єпархії з 1944 року був архієпископ Никон (А.П. Петін). Маючи великий життєвий досвід (судимість по ст. 58 Карного Кодексу СРСР та вислання майже на 5 років; виживання в суворих умовах табору; працю у трудовій армії у

роки Великої Вітчизняної війни), ця людина користувалась пошаною та авторитетом як серед священнослужителів, так і серед прочан [6]. Вся діяльність в єпархії проводилась під суворим контролем державних чиновників. Інструментом реалізації післявоєнної церковної політики в СРСР стала створена в 1943 році Рада у справах РПЦ. На обласному ж рівні справами РПЦ займались уповноважені Ради, які були призначені в кожній області: уповноваженим у справах РПЦ по Ворошиловградській області був П.В. Каріков, а по Сталінській – К.Ф. Черноморченко [7]. Саме з цими керівниками співпрацював та вирішував всі поточні питання архієпископ єпархії.

Якщо розглядати діяльність Ворошиловградсько-Сталінської єпархії послідовно, то перші зміни, які почав проводити архієпископ Никон у мирний час, були адміністративно-господарські. Це було обумовлено певними географічними умовами. У Ворошиловградській області 27 % всіх населених пунктів мали зареєстровані релігійні громади при церквах або молитовних домах, а в Сталінській – 44 % [8]. Віддаленість деяких парафій від Ворошиловграда досягала 350 км. Це, звичайно, не сприяло нормалізації адміністративного управління єпархією. З цієї причини в 1947 році було проведено ряд адміністративних змін.

У кожному із 21 благочиній, крім діючих благочинних керівників, було затверджено наступні виборні посади: «один духівник, який піклувався про діяльність окружного духівництва серед прочан з питань збереження та укріплення моральних засад; а також окружний духовний слідчий для розгляду та усунення на місцях всіляких непорозумінь другорядного значення, які трапляються в парафіяльному житті» [9]. Для проведення ревізій парафіяльних справ, більш вагомим за значенням, була створена слідчо-ревізійна комісія в складі трьох протоієреїв. За 1948 рік ними було проведено 19 слідств по єпархії [10].

У зв'язку з тим, що місце знаходження кафедри єпископа було у Ворошиловграді, в Сталінській області організували Секретаріат архієпископа, але його довелося скасувати, бо і духівництво, і прочани все одно їхали безпосередньо до архієпископа у Ворошиловград. За 1947 рік до нього з різних питань прибуло 1966 осіб.

Таблиця 1[11]

Дані про відвідання архієпископа в 1947 році

Тематика питань	Кількість відвідувачів
З церковних справ	1008
З питань про переміщення	206
З особистих питань	484
Із скаргами	82
За викликом архієпископа	186
Всього	1966

Із-за такої великої кількості відвідувань архієпископа священиками та прочанами, виникло питання про устрій єпархіального управління, перш за все, з метою створення елементарних умов для священиків із периферії. Ця проблема була усунена влітку 1947 року. В центрі Ворошиловграда пощастило знайти будинок, який за своїми властивостями та розташуванням підходив для окресленої мети. В ньому розташувались: кабінет єпископа, комфортна приймальня, єпархіальна канцелярія, кімната членів Єпархіальної Ради, лекційний зал, в якому проводились збори, єпархіальна бібліотека, кімната для приїжджаючого духовництва. Тим священикам, які вимушені були залишитись з будь-яких причин на декілька днів, надавали всі умови для проживання: спальну кімнату, ванну кімнату, чисті простирадла, можливість приготування гарячої їжі. Таким чином, були створені всі умови для духовництва, яке прибувало на прийом до архієпископа [12]. Потім тут був відкритий медпункт, в який одна із районних лікарень відряджала медичний персонал для обслуговування. Наприклад, з 21 лютого до 31 грудня 1947 року в медпункті було зареєстровано 441 відвідування [13]. Для вчасного від'їзду духовництва додому при єпархіальному управлінні працював спеціальний співробітник, який забезпечував своєчасне придбання квитків на залізничний транспорт.

Проводячи певні адміністративно-господарські зміни в управлінні, єпархіальне керівництво повинне було вирішувати чисельні проблеми як деяких священнослужителів, так і окремих парафій, бо саме вони були суб'єктами та об'єктами самої головної сфери буття єпархії – проповідницько-літургійної.

Станом на початок 1945 року на території Сталінської області служило 195 священиків, а в Ворошиловградській – 127 священиків. Всі вони підлягали обов'язковій реєстрації. Апарат уповноваженого заводив на кожного особову

справу. На початок 1950-х років уповноважені всіх областей вже мали певну базу даних із реєстраційних карток та особових справ. Коли траплялось, що священика переводили із однієї області в іншу, то уповноважені висилали один одному всю інформацію про прибулого «служителя культу».

Можна говорити про те, що священики того часу мали, так би мовити, двох начальників: єпископа та уповноваженого. Єпископ, звичайно, вимагав від них проводити богослужіння, здійснювати релігійні обряди для населення та іноді проводити просвітницько-місіонерську роботу. Задача священнослужителя полягала в тому, щоб, виконуючи всі свої обов'язки, ненароком не порушити яку-небудь статтю законодавства. Той, хто необережно давав навіть привід запідозрювати себе в порушенні закону, автоматично лишався реєстрації та права служити. Тоді навіть єпископу було важко допомогти у відновленні прав та статусу священика.

За даними архівних документів на території, наприклад, Сталінської області на початок 1945 року діяло 232 церкви та молитовні будинки. Серед них 50 % знаходились в селах. Але вже на початку 1951 року діяло на 37 церков менше і значна кількість закритих церков (81 %) була розташована якраз в селі [14]. Але незважаючи на таку швидкість у виконанні антирелігійної роботи, в доповідній записці секретарю Сталінського обкому Д.З. Білоколосу звітували про збільшення кількості виконаних населенням релігійних обрядів. Звинувачували в цьому, звичайно, священнослужителів, бо саме вони своїми промовами на службі заохочують людей до релігійної практики. А пояснення такої ситуації було досить просте: кількість діючих храмів зменшувалась, а кількість священнослужителів збільшувалась. Такий висновок дозволяє робити статистична таблиця, з якою секретарю Сталінського обкому пропонували ознайомитись.

Таблиця 2 [15]

Статистичні дані про парафії та священнослужителів у Сталінській області 1945-1949 рр.

Рік	Кількість діючих парафій	Кількість священнослужителів	
		священиків	дияконів
1945	231	195	23
1946	210	209	23
1947	210	221	36
1948	210	220	37
1949	207	219	36

Головне лихо в цій ситуації радянські органи влади, як ми вже зазначали, бачили в проповідницькій діяльності священиків. Цю тезу радянські чиновники обґрунтували практично, тобто підрахувавши загальну кількість промов на рік. Ось як про цей метод роботи доповідали секретареві Сталінського обкому: «Якщо взяти до уваги дані, які отримуємо в результаті особистого спостереження та бесід з духовництвом, то можна говорити, що протягом року служителі

культу промовляють за різними підрахунками: в 50 міських храмах – по 2 проповіді, в 54 селищних та 84 хуторських – по 1 проповіді, то їх кількість сягає приблизно до 35 000 на рік. А в одному місті Сталіно, де діє 10 церков, проповідей кажуть до 4 000 на рік» [16].

Але не тільки проповідницька діяльність священнослужителів ускладнювала роботу місцевих уповноважених. Клопіт причиняли і чисельні релігійні свята та релігійні обряди, в

яких брали участь віруючі. Фіксувати цей показник у своїх звітах уповноважені почали вже в кінці 1940-х років. Уповноважений Ради у справах РПЦ по Сталінській області К.Ф. Черноморченко у доповідній записці постійно повідомляв секретаря Сталінського обкому про хрещення великої кількості дітей. Цікавою особливістю було те, що більшість хрещень здійснювали зовсім не на релігійні, а на революційні та суспільні свята: Новий рік, День Жовтневої революції, Перше травня та ін. Було помічено, що найбільш наочно святкувало цю подію населення, яке працювало у вугільній промисловості.

Адміністративні зміни, які провів архієпископ Сталінській та Ворошиловградській Никон в

1947 році, дозволили йому звернути увагу на просвітництво та місіонерство. Цього ж вимагала і активна літургійно-проповідницька практика в храмах.

За даними архівних установ станом на 01.01.1948 року в Сталінсько-Ворошиловградській єпархії в 338 парафіях працювало 351 священнослужителів. Серед священнослужителів Ворошиловградської області тільки 61 % мали духовну освіту, а по Сталінській – 42 %. Ці цифри мають досить логічне пояснення. По Ворошиловградській області 42 % священників було посвячено в сан в період з 1930 до 1945 рік, а по Сталінській – 31 % (див. таблицю)

Таблиця 3 [17]

Відомості про склад православного духовництва станом на 1 липня 1947 року

	Ворошиловградська область	Сталінська область
Загальна кількість священників	139	212
Рік посвячення в сан:		
до 1918 р.	49	72
1918-1930 рр.	31	74
1930-1941 рр.	12	8
1941-1945 рр.	32	46
після 1945 р.	15	12
Духовна освіта:		
середня	84	90
вища	2	–

Отже, ніхто із посвячених в сан з 1930 до 1945 рік священників не міг отримати духовну освіту через відсутність у країні духовних навчальних закладів.

У єпархіальному звіті за 1947 рік про початок просвітницько-місіонерської діяльності є наступний запис: «Думка про те, щоб започаткувати в Донецькій єпархії ніколи не існуючих на її території духовних шкіл, виникла у архієпископа давно. Приводом до цього стала відмічена ним слабка теоретична підготовка священнослужителів, що є особливо неприпустимим у Донбасі, де священнику часто доводиться зустрічатись і мати розмову з людьми різних вірувань, сект, традицій» [18].

Багато обставин довго заважали здійсненню цієї думки: відсутність приміщення, учбових посібників, труднощі у підборі викладачів та інші. На початок 1947 року, на час купівлі єпархіального будинку, практично всі перешкоди було усунено та з 29 липня до 10 серпня з благословення Його Святійшества Патріарха Московського та всія Русі Олексія, були проведені єпархіальні Пастирсько-Богословські курси з місіонерським напрямком.

Слухачів було 51 чоловік із священників та дияконів парафій, в яких була найбільша кількість представників різних релігійних сект та культів. Вони розташувались в єпархіальному будинку, харчувались на єпархіальні кошти в одній із їдалень міста. До переліку дисциплін, які

викладались на курсах, входили: Священне Писання Ветхого і Нового Заповіту; сектознавство з методикою протисектантської пастирсько-місіонерської діяльності; загальна церковна історія; церковний спів; церковне право та практичне керівництво для пастирів; гомілетика та ін. Адміністрація курсів складалась із 6 осіб: один професор та п'ять викладачів.

Передумов для початку місіонерської діяльності, навіть при наявності різноманітних заборон, обмежень і покарань за подібну ініціативу в законодавстві СРСР, було достатньо. Насправді, в Донбасі було багато не тільки представників різноманітних сектантських груп, а й гуртів, які створювали навколо себе окремі особи. Їм вдавалось підкоряти собі цілі селища, хутори, де храми були вже десятиліттями зачинені та догмати православної віри були забуті, а лихо війни зробило людей уразливими та викликало прагнення утіхи, розради. «Стефанівці», «подгорнівці», «кирилівці», «ксен'ївці» – ось далеко не повний перелік назв різноманітних сектантських груп, які були зареєстровані на території Донбасу. У кожній з них було своє бачення релігійної політики в СРСР, і вони передавали його своїм послідовникам. Наприклад, керівник секти «подгорнівців», Стефан Подгорний висунув головну тезу своєї групи: «Нет царя – нет алтаря». У межах державного законодавства це вже була антирадянська

діяльність та відповідала 58 ст. Карного Кодексу СРСР. Щоб застерегти православних християн від такого роду помилок, необхідно було проводити просвітницьку та місіонерську роботу.

Ще до організації в єпархії Пастирсько-Богословських курсів, у травні 1947 року створили Єпархіальну Місіонерську Раду. Майже всі рішення та проблеми Єпархіальної Ради потім поставили перед слухачами курсів. Місіонерську роботу почали з Ворошиловграда, де наприкінці 1946 року в кафедральному соборі були введені спеціальні місіонерські вечірні богослужіння по четвергам. Керівництво і контроль над ними взяла на себе Місіонерська Рада. На цих богослужіннях промовлялися проповіді протисектанського змісту. У 1947 році члени Єпархіальної Місіонерської Ради розробили та затвердили перелік заходів місіонерської діяльності. Із всього плану можна відзначити наступне:

«1) Заплановано створити місіонерську бібліотеку.

2) Прийнято рішення проводити по всій єпархії бесіди пояснюючого характеру про значення богослужіння та церковних співів.

3) Введення в кожному благочинному районі місіонерські вечірні богослужіння...

5) Обов'язкове введення у всіх парафіях єпархії на вечірніх богослужіннях загальноцерковного співу всіх віруючих, а по закінченню

богослужіння виконувати псалми, ірмоси, похвальні наспіви Пресвятої Богородиці...» [19].

Цілі, завдання та методи місіонерської роботи були детально пояснені слухачам Пастирсько-Богословських курсів протягом трьох тижнів. Із загальної кількості слухачів навчання закінчили 46 осіб. За даними звітної документації на випускних іспитах 11 осіб отримали відмітку «відмінно», 15 – «добре», 11 – «задовільно», 9 – «прослухали курс» [20].

Таким чином, у другій половині 1940-х років у Ворошиловградсько-Сталінській єпархії відбувалося активне церковнопарафіяльне життя. Воно мало три напрямки: адміністративно-господарський, проповідницько-літургійний, просвітницько-місіонерський. На наш погляд, особливостями діяльності Ворошиловградсько-Сталінської єпархії було те, що керівництво, священнослужителі та віруючі зайняли активну позицію: купували майно, облаштували єпархіальне управління, регулярно святкували релігійні свята та здійснювали обряди. Лише в декількох єпархіях у СРСР були відкриті духовні навчальні заклади або курси. Ворошиловградсько-Сталінська єпархія входила до їх переліку. Важко, на наш погляд, переоцінити значення Пастирсько-Богословських курсів в післявоєнному житті Донбасу. Було зроблено неможливе: в робітничому, пролетарському регіоні, фундаменті комуністичної партії, не просто говорили про Бога, а вчили людей проповідувати,

ЛІТЕРАТУРА

1. Гордиенко Н.С. Современное православие / Гордиенко Н.С. – М.: Наука, 1968. – 140 с.; Калинин Д. Модернизация русского православия Калинин Д. / Калинин Д. – К.: Наука, 1988. – 205 с.; Курочкин П.К. Эволюция современного русского православия / Курочкин П.К. – М.: Наука., 1971. – 158 с.; Новиков М.П. Православие и современность / Новиков М.П. – М.: Наука, 1965. – 256 с.
2. Андрухін І.О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійного життя на Прикарпатті в 40-х – 80-х роках ХХ ст. Історико-правовий аналіз: дис. на здоб. наук. ступеня доктора іст. наук / Андрухін І.О. – Ужгород, 2006. – 450 с.; Канталінська Ж.В. Відносини радянської держави та православної церкви в Криму в кінці 40-х – на початку 60-х років ХХ ст.: дис. на здоб. наук. ступеня кандидата іст. наук / Канталінська Ж.В. – Сімферополь, 2003. – 204 с.; Милусь В.І. Державна влада і православна церква на Волині у другій половині 40-х – 50-х років ХХ ст.: дис. на здоб. наук. ступеня кандидата іст. наук / Милусь В.І. – Луцьк, 2002. – 248 с.; Яремчук С.С. Православна церква на Буковині у 1944-1991 рр. (державно-церковні взаємини): дис. на здоб. наук. ступеня кандидата іст. наук / Яремчук С.С. – Черкаси, 2006. – 208 с.
3. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве / Шкаровский М.В. – М.: Издательство Крутицкого подворья, 2005. – С. 118.
4. Одинцов М.И. Государство и церковь в России. XX век / Одинцов М.И. – М.: Луч, 1994. – С. 101.
5. Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. Р-4022 «Уполномоченный Совета по делам РПЦ при СМ СССР по Сталинской области». – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1.
6. Кравченко А. Одесские архипастыри. Горящий светильник (к 100-летию со Дня рождения архиепископа Никона) / Кравченко А. // Андреевский вестник. – 2002. – № 2. – С. 22-40.
7. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф. Р-4022. – Оп. 1. – Спр. 9. – Л. 1-2.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань (м. Київ) (далі – ЦДАГО). – Ф. 1 «Центральный комитет коммунистической партии Украины». – Оп. 23. – Спр. 5377. – Арк. 19.
9. ДАДО. – Ф. Р-4022. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 7.
10. Там само. – Арк. 8.
11. Там само. – Арк. 2.
12. Там само. – Арк. 3-4.
13. Там само. – Арк. 5.
14. ДАДО. – Ф. Р-4022. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 13.
15. Таблицю складено та підраховано автором на основі: ДАДО. – Ф. Р-4022. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 36.
16. Там само. – Арк. 37.

17. Таблицю складено та підраховано автором на основі: ЦДАГО. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 4556. – Арк. 5.
18. ДАДО. – Ф. Р-4022. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 9.
19. Там само. – Арк. 16.
20. Там само. – Арк. 10-11.

Рецензенти: д.і.н., проф. М.Є. Безпалов;
к.і.н., доц. О.П. Тригуб.

© Ісіченко Світлана Вікторівна, 2009

Надійшла до редколегії 25.05.2009 р.